

डॉ. आंबेडकरांचा समाजवाद : बुद्ध, मार्क्स आणि भारतीय वास्तवाचा समन्वय**संशोधक विद्यार्थी****कांबळे प्रज्ञा ज्ञानोबा****संशोधन मार्गदर्शक****डॉ.डि. के धुमाळे**

शिवनेरी महाविद्यालय, शिरूर आनंतपाल

प्रस्तावना (Introduction)

भारतीय समाज हा ऐतिहासिकदृष्ट्या विषमता, शोषण, जातीय भेद, आर्थिक अन्याय आणि राजकीय अपूर्णतेने ग्रस्त राहिला आहे. स्वातंत्र्यानंतरही सामाजिक समता आणि आर्थिक न्याय या मूल्यांची पूर्ण अंमलबजावणी झालेली नाही. या पार्श्वभूमीवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केवळ संविधान रचले नाही, तर त्यांनी भारतीय समाजासाठी एक नैतिक, सामाजिक आणि आर्थिक आराखडा दिला.

डॉ. आंबेडकरांचे विचार केवळ राजकीय लोकशाहीपुरते मर्यादित नव्हते. त्यांनी लोकशाहीला सामाजिक व आर्थिक पाया हवा, असे ठामपणे सांगितले. त्यासाठी त्यांनी राज्य-समाजवाद (State Socialism) ही संकल्पना मांडली.

मार्क्सचा साम्यवाद शोषणविरोधी होता, पण त्यातील हिंसा, हुकूमशाही आणि राज्यविलय यांना आंबेडकरांनी विरोध केला. आंबेडकरांचा समाजवाद हा घटनात्मक, लोकशाहीवादी, मानवतावादी आणि भारतीय परिस्थितीशी सुसंगत होता.

उद्देश (Objectives) : या संशोधनाचे उद्देश पुढीलप्रमाणे आहेत.

- डॉ. आंबेडकरांच्या राज्य-समाजवादाची सैद्धांतिक मांडणी स्पष्ट करणे.
- मार्क्सवाद, साम्यवाद आणि आंबेडकरांचा राज्य-समाजवाद यातील भेद विशद करणे.
- लोकशाही व समाजवाद यांचा आंबेडकरांनी घडवलेला समन्वय अभ्यासणे.
- भारतीय सामाजिक-आर्थिक वास्तवात राज्य-समाजवादाची उपयुक्तता स्पष्ट करणे.
- जात, वर्ग आणि अर्थव्यवस्थेतील संबंधांचा आंबेडकरांच्या दृष्टिकोनातून अभ्यास करणे.

गृहितके (Hypotheses)

- आंबेडकरांचा राज्य-समाजवाद घटनात्मक लोकशाहीशी सुसंगत आहे.
- आर्थिक न्यायासाठी हिंसा व हुकूमशाही अपरिहार्य नाहीत.
- सामाजिक समतेशिवाय आर्थिक समाजवाद शक्य नाही.
- भारतीय जातिव्यवस्था नष्ट केल्याशिवाय समाजवादी व्यवस्था टिकू शकत नाही.
- लोकशाही मार्गानेही समाजवादी अर्थव्यवस्था उभी करता येते.

2) आंबेडकरांची समाजवादाची संकल्पना :

डॉ. आंबेडकरांचा समाजवाद हा मार्क्सच्या साम्यवादासारखा हिंसक किंवा हुकूमशाही स्वरूपाचा नव्हता. त्यांनी समाजवाद लोकशाही मार्गाने आणावा, असा आग्रह धरला. त्यांच्या मते, समाजातील सर्व घटकांना आर्थिक संधी समान मिळाल्या पाहिजेत. उत्पादनाच्या साधनांवर मोजक्याच लोकांची मालकी राहिली, तर विषमता वाढते. म्हणूनच त्यांनी महत्त्वाच्या उद्योगधंद्यांवर राज्याची मालकी असावी असे सांगितले. त्यांचा समाजवाद हा संविधानात बसवलेला असावा, म्हणजेच तो कायदाने सुरक्षित असावा, असा त्यांचा विचार होता. त्यामुळे समाजवाद हा केवळ घोषणा न राहता प्रत्यक्षात अंमलात येईल, असे आंबेडकरांना वाटत होते.

3) मार्क्सवाद व आंबेडकरांचा भेद :

कार्ल मार्क्सने भांडवलशाहीवर कठोर टीका केली आणि कामगारांच्या शोषणावर बोट ठेवले. त्याने समाजवादासाठी क्रांती, वर्गसंघर्ष आणि कामगारांची हुकूमशाही हा मार्ग सुचवला. पण डॉ. आंबेडकर यांना हा मार्ग मान्य

नव्हता. त्यांना वाटत होते की हुकूमशाही कोणत्याही स्वरूपात लोकशाहीसाठी घातक आहे. हिंसक क्रांतीमुळे समाजात अराजक माजते आणि मानवी मूल्ये नष्ट होतात. म्हणूनच आंबेडकरांनी समाजवाद घटनात्मक, शांततामय आणि लोकशाही मार्गाने आणावा असे प्रतिपादन केले. त्यांनी मार्क्सचे उद्दिष्ट स्वीकारले, पण त्याचा मार्ग बदलला.

4) **लोकशाही व समाजवाद यांचा समन्वय :** डॉ. आंबेडकरांसाठी लोकशाही म्हणजे केवळ राजकीय अधिकार नव्हते, तर सामाजिक आणि आर्थिक अधिकारही होते. त्यांनी “राजकीय लोकशाही तेव्हाच टिकेल, जेव्हा समाजात सामाजिक व आर्थिक लोकशाही असेल” असे स्पष्ट सांगितले. समाजात काही लोक प्रचंड श्रीमंत आणि काही लोक अतिशय गरीब असतील, तर खरी लोकशाही शक्य नाही. म्हणूनच त्यांनी समाजवादाला लोकशाहीचा पाया मानले. लोकशाही + समाजवाद + मानवी मूल्ये = आंबेडकरांचा आदर्श समाज, असा त्यांचा दृष्टिकोन होता. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही त्रिसूत्री त्यांनी भारतीय समाजासाठी आवश्यक मानली.

5) **जातव्यवस्था आणि आर्थिक विषमता :** मार्क्सने वर्गसंघर्षावर भर दिला, पण आंबेडकरांनी भारताच्या संदर्भात जातिसंस्थेवर जास्त लक्ष केंद्रित केले. त्यांच्या मते, भारतात केवळ वर्ग नाही, तर जातींचीही खोल दरी आहे. ही जातव्यवस्था सामाजिक ऐक्याला बाधा आणते. जोपर्यंत जात नष्ट होत नाही, तोपर्यंत कामगार एकत्र येणार नाहीत आणि समाजवाद यशस्वी होणार नाही. म्हणूनच आंबेडकरांनी सामाजिक समतेला आर्थिक समतेपेक्षा आधी स्थान दिले. त्यांच्या मते, जातिसंस्थेचा उच्छेद हा राष्ट्रउभारणीचा पाया आहे.

6) **राज्य-समाजवादाची आर्थिक रचना :** डॉ. आंबेडकरांनी राज्य-समाजवादाच्या अंतर्गत शेती, उद्योग, खाणी, बँका, विमा, वाहतूक, वीज, पाणी यांसारख्या महत्त्वाच्या क्षेत्रांवर राज्याची मालकी असावी असे सांगितले. यामुळे उत्पादनावर काही मोजक्या लोकांचा ताबा राहणार नाही. संसाधनांचे न्याय्य वाटप होईल आणि समाजातील सर्व घटकांना विकासाची संधी मिळेल. त्यांनी शेतीचे सामूहिकीकरण सुचवले, जेणेकरून शेतकरी एकत्रितपणे उत्पादन करू

शकतील. त्यांचा उद्देश होता — आर्थिक सत्तेचे केंद्रीकरण रोखणे.

7) **बुद्ध आणि मार्क्स : आंबेडकरांचा दृष्टिकोन :** डॉ. आंबेडकरांनी बुद्ध आणि मार्क्स यांचा तुलनात्मक अभ्यास केला. मार्क्सने शोषणाविरुद्ध लढा दिला, तर बुद्धाने दुःखनिवारणाचा मार्ग दाखवला. मार्क्सचा मार्ग संघर्ष व हिंसेकडे झुकणारा होता, तर बुद्धाचा मार्ग करुणा, अहिंसा आणि मानवतावादावर आधारित होता. आंबेडकरांना बुद्धाचा मार्ग अधिक मानवतावादी वाटला. म्हणूनच त्यांनी समाजपरिवर्तनासाठी शांततामय, नैतिक आणि लोकशाही मार्ग स्वीकारला.

8) **संविधान आणि समाजवाद :** डॉ. आंबेडकरांनी समाजवादाला संविधानिक संरक्षण मिळावे, असा आग्रह धरला. त्यांना वाटत होते की केवळ सरकार बदलून समाजवाद येणार नाही. समाजवाद हा राज्यघटनेत बसवला गेला पाहिजे. त्यामुळे कोणतेही सरकार आले तरी सामाजिक व आर्थिक न्यायाची दिशा कायम राहील. संविधानातील मूलभूत अधिकार, मार्गदर्शक तत्त्वे आणि समतेची मूल्ये हीच आंबेडकरांच्या समाजवादी विचारांची पायाभरणी आहेत.

9) **आंबेडकरांचा राज्य-समाजवाद : आजच्या काळात :** आजही भारतात विषमता, बेरोजगारी, गरीब-श्रीमंत दरी आणि सामाजिक अन्याय आहे. अशा वेळी आंबेडकरांचा राज्य-समाजवाद अत्यंत उपयुक्त ठरतो. त्यांच्या विचारांमुळे लोकशाही टिकते, आर्थिक न्याय मिळतो आणि समाजात बंधुता निर्माण होते. आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगातही आंबेडकरांचे विचार मार्गदर्शक ठरू शकतात.

10) **निष्कर्ष**

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा राज्य-समाजवाद हा भारतीय समाजासाठी योग्य, मानवतावादी आणि लोकशाही मार्ग आहे. त्यांनी समाजवादाला केवळ आर्थिक संकल्पना न मानता तो सामाजिक न्यायाशी जोडला. त्यांचा विचार केवळ भूतकाळापुरता मर्यादित नसून तो वर्तमान आणि भविष्यकालीन भारतासाठीही मार्गदर्शक आहे. सामाजिक समता, आर्थिक न्याय आणि मानवी मूल्ये या तीन गोष्टी एकत्र आल्याशिवाय खरा लोकशाही समाज निर्माण होऊ शकत नाही, हा

आंबेडकरांचा संदेश आजही तितकाच महत्त्वाचा आहे.

संदर्भ ग्रंथ

- 1) लेखक धनराज डहाट डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांचा राज्य समाजवाद प्रकाशक संकेत प्रकाशन नागपूर
- 2) डॉक्टर बी आर आंबेडकर शूद्र पूर्वी कोण होते
- 3) डॉक्टर बी आर आंबेडकर बुद्ध आणि त्यांचा एज्युकेशन सोसायटी मुंबई
- 4) धनंजय खीर डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर पाप्युलर प्रकाशन मुंबई
- 5) डॉक्टर नरेंद्र जाधव डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी आर्थिक विचार आणि तत्त्वज्ञान सुगावा प्रकाशन पुणे
- 6) सुमन दाभोळकर समाजवाद समाजवादी महिला सभा प्रकाशन पुणे
- 7) दया पवार डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ

